

**СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ
У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(60–80 рр. ХХ ст.)**

Розглядаються проблеми науково-методичного забезпечення створення і функціонування навчального словника як виду шкільної навчальної літератури. Автор досліджує процес виокремлення навчальної лексикографії із загальної теоретичної лексикографії та її становлення як наукової дисципліни.

Ключові слова: *шкільна навчальна література, навчальний словник, навчальна лексикографія, теорія навчальної літератури.*

Постановка проблеми

Вступ. Однією з необхідних умов розвитку педагогічної науки і практики, особливо на етапі реформування системи освіти згідно з її новою парадигмою, є вивчення й осмислення історії шкільної навчальної літератури.

Вітчизняна шкільна навчальна література — це: 1) система шкільних підручників, навчальних посібників, словників та інших засобів навчання, яка існує в країні в певній проміжок часу й обслуговує певну модель загальної середньої освіти, що склалася в цей країні; 2) педагогічне, книгознавче та соціальне явище.

Важливим чинником впливу на якість шкільної навчальної літератури є науково-методичне забезпечення її створення та використання, що знаходить своє вираження у *теорії шкільної навчальної літератури.*

Ми вважаємо, що теорія шкільної навчальної літератури — це сфера комплексних наукових досліджень навчальної літератури для загальної середньої освіти як явища, її психолого-педагогічних, дидактико-методичних, книгознавчих, фізіологічних, гігієнічних та ергономічних аспектів. Розвивається на стику: дидактики, теорії виховання, психології, книгознавства, освітнього менеджменту, історії педагогіки, історії книговидавання. Структурними компонентами теорії навчальної літератури, на нашу думку, є *підручничознавство та навчальне словникарство.*

Словники вже давно використовуються у навчальному процесі шкіл і вищих навчальних закладів. У 20–50-х роках минулого століття *навчальних* словників, тобто тих, що були спеціально створеними для учня і вчителя, було небагато. Починаючи з кінця 50-х років, їх створення набуває системного характеру, а в кінці 60-х років навчальний словник офіційно отримує статус виду шкільної навчальної літератури, увійшовши до складу навчально-методичного комплексу.

Проблемами створення навчальних словників та окремих питань теоретичної навчальної лексикографії (навчального словникарства) займалися С. Бархударов, Г. Богачева, В. Гак, П. Денисов, В. Морковкин, Л. Новіков, С. Поліковська, Ф. Сороколетов, А. Супрун, Л. Трушина та ін. Проте історичний аспект становлення вітчизняного навчального словникарства (навчальної лексикографії) вивчений, на нашу думку, недостатньо.

Метою статті є спроба висвітлення процесу виокремлення навчальної лексикографії із загальної теоретичної лексикографії та її становлення як наукової дисципліни.

Виклад основного матеріалу

У 60–80-х роках радянське словникарство, як зазначалося вище, швидко розвивалося. Вивчення і розв'язання різних лексикографічних проблем під час створення різноманітних словників стало реальним внеском у теоретичну лексикографію. Вперше в радянській лексикографії було застосовано багато рішень, до яких зарубіжна

лексикографія прийшла пізніше (наприклад, вказівка на залежність значення дієслова від семантики його актантів у тлумачних словниках російської мови). Новим стимулом для розвитку теоретичної лексикографії стало масове розроблення навчальних словників, спричинене новою освітньою реформою [3; 9].

Ще у 1940 р. Л. Щерба довів, що лексикографія — це не просто техніка, не просто практична діяльність зі складання словників і навіть не мистецтво, а самостійна наукова дисципліна, що має свій предмет вивчення (словники різних типів), свої наукові та методологічні принципи, свою власну теоретичну проблематику, своє місце в низці інших наук про мову [15, 304]. На початку 60-х років теза про те, що лексикографія є теоретичною науковою дисципліною, міцно увійшла до основних засад радянської лексикографічної школи.

У науковців у ті роки сформувалося розуміння того, що лексикографія, як і будь-яка інша наука, має два боки: науково-теоретичний і практично-прикладний. Перший (теоретична лексикографія) ставить загальні теоретичні проблеми і працює над їх вирішенням. Другий (практична лексикографія) займається безпосередньо складанням словників різних типів на базі теоретичних рішень основних проблем. Авжеж, поділ лексикографії на дві частини є умовним. Ці два боки лексикографії йдуть завжди разом, вони взаємопов'язані: лексикограф-теоретик не може займатися голим теоретизуванням без роботи над конкретним матеріалом, без участі в практичній лексикографічній роботі, і, навпаки, лексикограф-практик не може зануритися тільки в свою чисто емпіричну роботу, не знаючи новітньої проблематики лексикографії як науки.

Термін «лексикографія» отримав у 60–80-х роках три значення:

1) наука, точніше, особлива область мовознавства, що вивчає принципи складання словників різних типів;

2) сама практика словникарства, тобто складання словників;

3) сукупність словників певної мови [4; 9; 12].

Як частина науки про мову, лексикографія тісним чином пов'язана з такими лінгвістичними дисциплінами, як лексикологія, семантика, стилістика, етимологія, фоно-логія і т.п. Часом вона використовує результати їх досліджень, або випереджає їх у вирішенні деяких проблем [9]. Отже, поступово, крок за кроком, лексикографія оформлялась у самостійну лінгвістичну дисципліну, стаючи рівноправною серед інших мовознавчих наук. У структурі лексикографії в кінці 60-х років з'явилася *навчальна лексикографія* (шкільне словникарство). У 70–80-х роках починаються ґрунтовні й системні дослідження цього явища (Г. Богачева, В. Гак, П. Денисов, Ж. Дюбуа, К. Дюбуа, В. Морковкин, С. Поликовська, Л. Трушина, А. Супрун та ін.) [2–5; 9; 11; 13].

Поява і становлення навчальної лексикографії як прикладної лінгвістичної дисципліни пов'язане з нагальними потребами навчання російській мові в іноземній і національній аудиторії, а також навчання інших шкільних предметів. У зв'язку з цим доречно згадати слова Л. Новікова, який наприкінці 60-х років писав: «Практика викладання російської мови в середній школі та значний досвід, накопичений в результаті навчання російській мові, переконливо говорять про доцільність виділення та теоретичного обґрунтування особливого аспекту та напряму в нашій лексикографії – навчальної лексикографії» [9, 4]. Слід відразу зазначити, що в теоретичному аспекті навчальна лексикографія визнається молодією галуззю мовознавства, але в практичному плані, на думку деяких учених, вона є найдавнішою галуззю лексикографії [3].

Стаття С. Бархударова і Л. Новікова «Яким має бути навчальний словник?» [1] поставила на порядок денний питання про характер навчальних словників, їх зміст і структуру. Вона викликала багато суперечок і послужила поштовхом до активного розгляду багатьох проблем навчальної лексикографії, що зароджувалася, в теоретичному і практичному планах.

80-ті роки були наповнені кількома науково-практичними конференціями різного

рівня. На цих конференціях обговорювалися теоретичні проблеми нової галузі мовознавства. Були видані статті та монографії, що висвітлюють найактуальнішу проблематику навчальної лексикографії. Все це дало змогу навчальній лексикографії як новій галузі встати на теоретичну основу. Вчені почали усвідомлювати її *лінгвометодичною дисципліною* зі своїм колом завдань, своїм об'єктом, своїми методами, своїм адресатом [8].

Перша спроба визначення поняття навчальної лексикографії належала Л. Новікову. Він характеризував її в порівнянні з академічною як лексикографію менших форм і більшої навчальної спрямованості [9, 8–11]. Це визначення вказувало на безпосередній зв'язок загальної лексикографії з навчальною, і остання розумілась як дочірня галузь наукових досліджень, залежна від материнської [14, 106]. Тому лінгвістичний апарат досліджень переважав над власне дидактичними потребами навчання російської мови та інших дисциплін. Друге визначення предмета навчальної лексикографії належить В. Морковкіну. Він пише, що навчальною лексикографією називається особлива галузь педагогічної лінгвістики, прикладна дисципліна, змістом якої є теоретичні та практичні аспекти опису лексики в навчальних цілях [8].

Навчальна лексикографія, виходячи з визначення В. Морковкіна, складається з таких розділів:

- 1) теорія і практика створення навчальних словників;
- 2) теорія і практика мінімізації словникового і фразеологічного складу;
- 3) теорія і практика навчальної лінгвостатистики;
- 4) теорія і практика створення лексичних посібників словникового типу;
- 5) теорія і практика формування та подання словника в підручниках [8].

Особливим розділом навчальної лексикографії визнавалася розробка професійно орієнтованих лексикографічних творів, які були призначені для навчання російської мови іноземних студентів різних спеціальностей [8]. Найбільш якісними її розділами були: теорія і практика створення навчальних словників, теорія і практика мінімізації словникового і фразеологічного складу. Недостатньо розробленими до кінця 90-х років залишалися: теорія і практика навчальної лінгвостатистики, теорія і практика створення лексичних посібників словникового типу. Не було серйозних досліджень, як немає і сьогодні, в галузі теорії і практики формування та подання словника в підручниках.

Перспективним розділом навчальної лексикографії, що вимагало подальшого дослідження і розвитку мала б стати теорія і практика складання та використання посібників з лексики словникового типу. Як пише Н. Максимчук, розробленість проблематики, пов'язаної зі створенням лексичних посібників не йде в жодне порівняння з розробкою основ підготовки підручників або навчальних словників [7]. До посібників словникового типу відносяться ті твори навчальної лексикографії, в рамках яких об'єднані теоретична, граматична інформація про проблеми в досліджуваному шарі лексики, словник цієї лексики і практична методична частина, яка, в свою чергу, орієнтована на дві перші частини. Поєднуючи в собі функції підручника, словника і збірки вправ, такі лексичні посібники мають великі можливості щодо підвищення рівня вивчення різних предметів [7].

Розглянемо тепер кілька теоретичних положень, які, на нашу думку, є важливими для теорії навчальної лексикографії. У більшості проаналізованих нами теоретичних праць навчальні словники відносять до словників активного типу, оскільки вони спеціально призначені для навчання. Погоджуючись з А. Супруном, вважаємо, що словник ніяк не може вчити, він лише надає учневі відомості про слова. Тому не можна вимагати, щоб словник служив для вироблення і тим більше для закріплення навичок [13, 50–51]. Інформація про слово, звісно, не сприяє засвоєнню слова в прямому сенсі, незважаючи на те, що в структурі навчального словника, у відборі

організації та інтерпретації лексичних одиниць закладені навчальні функції. Більшість створених в ті роки словників були навчальними лише стосовно рецептивних видів мовленнєвої діяльності, іншими словами вони відносяться до словників пасивного типу [11].

Отже, специфіка творів словникового жанру, основною функцією яких є тільки системний опис лексичних одиниць, обмежувала навчальні можливості більшості словників. Їх корисність і необхідність не викликали сумнівів, але такі словники здатні були забезпечити лише частину потреб навчання. Активний словник, на думку В. Морковкіна, повинен містити не лише мовні заготовки, а й деякі механізми, що дають змогу переходити від мовного завдання на рідній мові до його реалізації засобами предмета, що вивчається [8]. Тому посібники словникового типу дійсно можна віднести до «активних» словників, оскільки вони містять механізми у вигляді вправ, завдань і запитань, які допомагають засвоювати кодифікований лексичний матеріал. Це положення є принципово важливим для навчальної лексикографії. Специфіка посібників з лексики словникового типу полягає в тому, що вони являють собою автономний твір навчальної лексикографії. У зв'язку з цим не можна не погодитися з Н. Максимчук, яка стверджує, що всі лексичні посібники утворюють проміжний між підручниками та навчальними словниками жанр навчально-методичної літератури. Вона визначає їх як допоміжний або додатковий засіб навчання (тлумачний словник – підручник – збірник вправ, завдань, тестів – лексичний посібник словникового типу) [7; 14].

В УРСР у цей період розвивається переважно теоретична термінологічна лексикографія. Враховуючи гостру потребу в російсько-українських й українсько-російських термінологічних словниках із найважливіших галузей знань, Президія АН УРСР у 1957 р. створила спеціальну Словникову комісію, до складу якої входили провідні вчені під головуванням академіка Й. Штокала. Завдання комісії полягало у визначенні основних принципів складання словників, організації авторських колективів, доборі спеціалістів-редакторів, а також у пильному контролі за їхньою працею й затвердженні словників до друку. Комісія залучила до складання словників фахівців різних галузей знань, максимально використовуючи при цьому допомогу лінгвістів-лексикографів. Передбачали підготувати спочатку 18 російсько-українських, а згодом українсько-російських словників.

Вагомий внесок у розвиток термінологічної лексикографії зробив академік П. Погребняк. З його ініціативи в листопаді 1970 р. проведено першу науково-методичну нараду з проблем упорядкування і нормалізації наукової термінології. Завдання, поставлені нарадою, передбачали підведення підсумків багаторічної праці, накреслення шляхів подальшої розбудови термінології, дослідження її розвитку, укладання словників. Особливо наголошувалося на ролі Словникової комісії як координаційного, науково-методичного центру в термінологічній та термінографічній роботі наукових закладів України [6].

Певні успіхи були у 60–80-х роках в українській навчальній лексикографії. Це, передусім, стосується науково-методичного забезпечення створення словників для вивчення іноземних мов. Можна визначити такі тенденції розвитку теорії й практики складання навчальних двомовних словників:

- 1) на початкових етапах основну увагу укладачів навчальних словників було сконцентровано на лексичному мінімумі для різних етапів навчання іноземної мови. При цьому в основу добору лексики були покладені такі принципи, як тематичний добір, здатність слова виконувати службові функції, сполучуваність слова, врахування особливостей семантичних структур рідної та іноземної мови, стилістична нейтраль-

ність слова, його частотні характеристики. Визначення лексичного мінімуму залежало від того, яким принципом керувався укладач у доборі лексичного матеріалу. Так були укладені *словники-довідники лексичного мінімуму*. Значні відмінності в реєстрах цих словників говорять про необхідність наукового обґрунтування визначення лексичного мінімуму на основі максимально формалізованих, об'єктивних критеріїв, що не залежать від суб'єктивних оцінок укладача [10];

2) наступним етапом у теорії й практиці укладання навчальних словників була поява *тлумачних і перекладних навчальних словників*. Структура їх залежить від того, для кого вони призначені, й забезпечує доступність користування й ефективність пошуку необхідного лексичного й граматичного матеріалу. У випадку створення серії градуйованих алфавітних навчальних словників для кожного етапу навчання передбачається укладання двох словників: перший — на основі досліджуваної іноземної мови й другий — на основі рідної мови. У низці алфавітних тлумачних словників містяться граматичні відомості й коментарі щодо сфери вживання слів, а в перекладних — труднощі й правила слововживання;

3) процес навчання іноземної мови базується на знанні системи рідної або мови-посередника для іноземців. При цьому сприйняттю нового лексико-граматичного матеріалу перешкоджають певні мовні штампи рідної мови й труднощі, викликані відмінностями в конструкціях словосполучень, уживанні граматичних форм у рідній мові й іноземній. Для подолання цих проблем існують словники *труднощів слововживання*, які є результатом типологічного зіставлення лексики рідної й іноземної мови й аналізу помилок учнів внаслідок інтерференції рідної мови й іноземної мови. Вони являють собою збірники методичних коментарів щодо лексичних і граматичних особливостей уживання окремих слів, груп слів, різних типів словосполучень і т. ін.;

4) вирішення проблеми науково обґрунтованого добору лексичного мінімуму й значень багатозначного слова неможливе без укладання *словників словосполучень*, в основу яких покладено або принцип відбору словосполучень, найбільш характерних на думку укладачів для певного слова, або критерій частотності. Відомо, що слова, які характеризуються високою частотою вживання, мають ширші комбінаторні можливості. Більшість із цих слів є багатозначними. Тому при укладанні лексичних мінімумів найбільш доцільним вбачається добір найбільш частотних словосполучень, у різних конструкціях яких реалізуються різні значення багатозначного слова;

5) організація науково обґрунтованого вивчення граматики іноземної мови неможлива без навчальних посібників, довідників і без добору граматичного мінімуму. На відміну від звичайних посібників, *лексико-граматичні словники* містять дані про частоту вживання кожної з граматичних форм включеного у довідник слова і лексики, яка зустрічається в цих формах. Дані про вживаність словозмінних форм слова можна одержати також у таких частотних словниках, які, описуючи слово як лексичну одиницю, подають повну парадигму слова з указівкою частоти кожної словозмінної форми [10].

Висновки

У 60–80-х роках минулого століття почала швидко розвиватися навчальна лексикографія (навчальне словникарство). Найбільш розробленими її розділами були: теорія і практика створення навчальних словників, теорія і практика мінімізації словникового і фразеологічного складу. Недостатньо розробленою залишалася теорія і практика навчальної лінгвостатистики. Не було серйозних досліджень у теорії і практики формування та подання словника в підручниках. Перспективним розділом навчальної лексикографії, що вимагав подальшого дослідження і розвитку, стала теорія і

практика складання та використання посібників з лексики словникового типу. Додамо, що цей напрям залишається актуальним і сьогодні.

Подальшим етапом нашого дослідження має стати спроба визначення ролі й місця навчальної лексикографії у теорії навчальної літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бархударов С. Г. Каким должен быть учебный словарь? / С. Г. Бархударов, Л. А. Новиков // Русский язык за рубежом. — 1971. — № 3. — С. 46-51.
2. Богачева Г. Ф. Об алгоритме формирования толкований слова в одноязычном учебном словаре / Г. Ф. Богачева // Лексикографические методы в обучении и научных исследованиях ; отв. ред. О. М. Карпова. — Иваново, 1988. — С. 77–78.
3. Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии: учебная и общая лексикография в историческом аспекте / В. Г. Гак // Актуальные проблемы учебной лексикографии ; сост. В. А. Редькин. — М. : Рус. яз., 1977. — С. 11–27.
4. Денисов П. Н. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии / П. Н. Денисов. — М. : Изд-во МГУ, 1974. — 254 с.
5. Дюбуа Ж. Педагогическая речь словаря / Ж. Дюбуа, К. Дюбуа // Актуальные проблемы учебной лексикографии / сост. В. А. Редькин. — М. : Рус. яз., 1977. — С. 38–50.
6. Крижанівська А. М. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології / А. М. Крижанівська, Л. О. Симоненко. — К. : Вища шк., 1987.
7. Максимчук Н. А. Лексические пособия словарного типа как особый раздел учебной лексикографии / Н. А. Максимчук // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному : сб. ст. ; под ред. В. Морковкина, Л. Трушиной. — М., 1986. — С. 190–196.
8. Морковкин В. В. Основы теории учебной лексикографии : дис. ... д-ра филол. наук / В. В. Морковкин. — М., 1990.
9. Новиков Л. А. Учебная лексикография и ее задачи / Л. А. Новиков // Вопросы учебной лексикографии ; под ред. П. Н. Денисова, Л. А. Новикова. — М., 1969. — С. 3–11.
10. Перебийніс В. І. Лексикографічне забезпечення навчального процесу з іноземної мови / В. І. Перебийніс // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — 1999. — Т. 2. — № 1. — С. 12–19. — (Серія «Філологія»).
11. Поликовская С. И. Отбор и организация учебного словаря для чтения литературы по специальности : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. пед. наук : 13.00.02 / С. И. Поликовская. — М., 1982. — 23 с.
12. Сороколетов Ф. П. Общая и учебная лексикография: учеб. пособие / Ф. П. Сороколетов. — Л. : ЛГУ, 1985. — 57 с.
13. Супрун А. Е. Некоторые свойства учебного словаря и словарь для обучающего / А. Е. Супрун // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике: сб. ст. — М. : Рус. яз., 1978. — С. 43–52.
14. Цой А. С. Теоретические предпосылки создания практического пособия, ориентированного на учебные словари русского языка / А. С. Цой // Историко-филологические изыскания ; С-Петербург. гос. ун-т, Батум. гос. ун-т им. Шота Руставели. — С.Пб. ; Батуми, 2005. — Т. 1. — С. 102–107.
15. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии / Л. В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. — М. Наука, 1974. — С. 265–304.

Жосан А. Э.

**СТАНОВЛЕНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ УЧЕБНОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ
В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ТЕОРИИ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(60–80 гг. XX ст.)**

Рассматриваются проблемы научно-методического обеспечения создания и функционирования учебного словаря как вида школьной учебной литературы. Автор исследует процесс выделения учебной лексикографии из общей теоретической лексикографии и ее становления как научной дисциплины.

Ключевые слова: *школьная учебная литература, учебный словарь, учебная лексикография, теория учебной литературы.*

Josan O. E.

**FORMATION OF THE NATIONAL STUDY LEXICOGRAPHY
IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL LITERATURE THEORY
(60–80 years of XX th century)**

The problems of scientific methods of creation and functioning of vocabulary learning as a type of school textbooks. The author explores the process of selection of educational lexicography in general theoretical lexicography and its emergence as a scientific discipline.

Key words: *school educational literature, educational dictionaries, lexicography, theory of educational literature.*